

Sovyetler Birliği'nde Kadının Konumuna Genel Bakış

Girayalp Karakuş*

ORCID: 0000-0001-6240-5490

Öz

Sovyetler Birliği'nde kadınların konumu tartışmalı konuların başında gelmektedir. Sovyetlerin kapalı bir rejim olmasından dolayı bu konuyu kesin ibareler kullanarak açıklamaktan uzak durmaya ve bilimsel objektifliği göz önünde bulundurarak açıklanmaya çalışılmıştır. Öncelikle kapitalist blokla ve Çar Rusya ile kıyaslamalar yaparak çıkarsamalar yapılmıştır Ancak şunu ifade edebiliriz ki 1917 Bolşevik Devrimi ile rejim kadın sorununa ciddi biçimde eğilmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya'ya göre bazı gelişmeler olduğu ve kadınların konumunda iyileştirmeler yapıldığı gerçektir. Ancak bu çalışmaların ne kadar yeterli ne kadar yetersiz olduğu tartışmaya açık bir konudur. Taraf olmadan konunun aydınlatılması için elimizdeki belgelerden yola çıkarak mesele aydınlatılmaya çalışıldı. Bu çalışmada Sovyetler Birliği Anayasasından, yabancı kitaplardan, makalelerden, Rus, İngiliz ve Amerikan gazeteleri, haberleri ve bu konuda çalışmalar yapan araştırmacı yazarların çalışmalarına yer verilmiştir

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Kadın, Eşitlik, Özgürlük, Devlet

Gönderme Tarihi: 20/07/2019

Kabul Tarihi:20/09/2019

* Dr.Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Posta: girayalp71@gmail.com

USSR's Overview of the Women

Girayalp Karakuş

ORCID: 0000-0001-6240-5490

Abstarct

The position of the women in the Union of Soviet Socialist Republics has been among the most controversial subjects. Since it has been a closed regime, the subject has not been examined through the utilization of precise statements instead scientific objectivism has been taken into consideration. Certain assessments based on the Soviet Constitution are made in this study. Initially, inferences based on comparisons between the capitalist block and the Tsarist Russia were accomplished. Then again, it may be claimed that the regime following the Russian Revolution of 1917 severely attempted to tackle the problems of women. Compared with the Tsarist Russia, actually, progress was achieved and certain improvements were reached in the position of women. However, the efficiency of the efforts exerted are still open to dispute. This study contains parts from the Constitution of the Soviet Union, the second-hand foreign books, articles, from Russian, British and American newspapers and studies of the researchers working on this subject.

Keywords: Soviet Union, Women, Equality, Freedom, Government

Received Date: 20/07/2019

Accepted Date: 20/09/2019

Положение женщин в Советском Союзе

Резюме

Положение женщин в Советском Союзе является одним из самых спорных вопросов. В этом исследовании, прежде всего, проведены сравнения и сделаны выводы между капиталистическим строем и царской Руси. Однако можно констатировать, что режим, установленный большевистской революцией 1917 года, начал серьезно заниматься проблемой женщин царской Руси. По сравнению с режимом царской Руси, некоторые прогрессивные шаги были сделаны в правах и свободах женщин в советский период. Тем не менее были ли достаточны эти шаги или нет остается спорным вопросом. В этом исследовании, ни придерживаясь ни одной из сторон, была предпринята попытка раскрыть этот вопрос из имеющихся материалов. В этом исследовании использованы Конституция Советского Союза, зарубежные подержанные книги, статьи, российские, британские и американские газеты, а также исследования авторов, работающих над этой темой.

Ключевые слова: Советский Союз, женщины, равенство, свобода, государство

Получено: 20/07/2019

Принято: 20/09/2019

Giriş

Feministler hatta sosyalist feministler dahil, Sovyetlerde sosyalizmin başarı kazanmasının kadınların konumunda iyileşme sağlamadığını ifade etmektedirler. HildaScott “*Kadınlar ve Sosyalizm*” kitabında şöyle söylemektedir: “... *Sosyalizm kadınları özgür ve eşit kılmayı başaramamıştır... Sosyalist ülkelerdeki çoğu kadın, potansiyel güçlerinin ayrımında değildir...*”¹ Bu ifade kadınların ezilmesinin köklerinin sadece sınıflı toplumda değil aynı zamanda patriarkal türden ilişkilerde yattığı şeklindeki temel bir ilkeyi güçlendirmektedir. Sovyetlerdeki liderlerin çoğunluğu erkek olarak kaldığı için kadın sorunu ekonomik ve patriarkal etmenler karşısında ikincil kalmıştır.² Aslında temel mesele Rusya’da kadınlarının kurtuluşunun gerçekleşmemesinin sebebini orada sosyalizmin başarıya ulaşmamasında aramak gerekir.

Sosyalist liderler kadının toplumdaki konumunu toplumsal ilerlemenin veya gerilemenin bir ölçüsü olarak alıyorlardı. Marx’ın şu açıklaması buna kanıt niteliğindedir. “*Tarih hakkında bir şeyler bilen birisi, kadın mayası olmadan büyük toplumsal değişikliklerin gerçekleşmesinin olanaksız olduğunu bilir. Toplumsal ilerlemenin tam ölçüsünü veren, kadın cinsinin toplumsal konumudur.*”³ Bu konuda Lenin’de Marx ile aynı görüşü paylaşırken şunları ifade etmiştir: “*İnsancıl bir topluma değer biçmek kadınlara, anneye ve çocuğa karşı tutumlar göz önüne alınarak yapılabilir.*”⁴

Troçki’de yaşam koşullarını değiştirmek için olaylara kadınlar gözünden bakmayı salık vermiştir. Ayrıca çalışan erkeklerde tek yanlı ezilirken toplumsal olaylara ona göre tepki vermektedir. Çalışan kadınlarsa iki kat ezilmekte ve bundan ötürü aynı olaylara daha sert ve kesin tepki göstermektedirler. Çalışma ve üretim ilişkilerini açıklayabilmek için iki zıt kutup olan sosyalizm ve kapitalizmi iyi bilmek gerekmektedir. Böylece bireyin hangi sistemde daha mutlu olabileceğini kestirebilmemiz görece mümkün olabilmektedir.

¹Hilda Scott, *Womenand Socialism: Experiences from Eastern Europe*, Londra: Slavic Review, 1976, 209.

²Mary Buckley, “*SovietInterpretations of theWomanQuestion*” ed: B. Holland, *Soviet Sisterhood*, Londra: University of Warnick, 1985, 24-50.

³ Karl Marx, *Dr. Kugelmann’a Mektup*, çev. Hakkı Gün, Ankara: Nadir Kitap, 1975, 2.

⁴Leon Troçki, *Women and Familiy*, New York: University of Pittsburgh, 1984, 42.

Kapitalizmin çıkar yolunu Karl Marx şöyle ifade etmiştir: “...biriktir, biriktir, yani artı değerın ya da artı ürünün olabilen en büyük parçasını yeniden sermayeye dönüştür! Birikim uğruna birikim, üretim uğruna üretim”⁵ Sosyalizmde ise bu formül tersten işler. Sosyalizmde üretim ve birikim tüketime bağlıdır. Sonuç olarak ister kapitalist olsun ister işçi sınıfı iktidar olsun üretim ve tüketimi bu etken belirler. Çalışan sınıf bizim öngörümüze göre kapitalist sınıfta hem üretici hem de tüketici olarak görülürken artı değer sürekli kapitalistin birikimine katkı sağlamaktadır.

Sovyetlerde kadınların konumu işçi, anne ve evin yöneticisi konumunda ise Rusya'nın tam bir sosyalist bir idare olduğunu iddia edebiliriz fakat bunun tam tersi mümkünse Rusya'nın kapitalist bir toplum olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Sovyetlerin Batı tarzı kapitalizmden ziyade devlet kapitalizmini uyguladığı gerçeği değişmeyebilir.

Dolayısıyla Rusya'da nasıl bir toplum olduğunu varsaymamız için elimizde belgelerin olması gerekmektedir. Glasnost yani Açıklık politikası bize gizlenen bazı gerçeklerin ortaya çıkarılmasında yardımcı olabirmiştir. Daha önce kamuoyuna yansıtılan kadın traktör sürücülerı, astronotlar, paraşütçüler ve neşe ile çalışan kadın işçi ve köylülerle ilgili gizlenmiş gerçekleri daha rahat öğrenme fırsatını yakalamış durumdayız.

Kadın işçilerin İngiltere ve Rusya'daki durumlarını, karşılaştıkları zorlukları karşılaştırırsak önemli ölçüde benzerliklere rastlamış bulunmaktayız. Örneğin; fahişelik, evsizlik, gebe olanların işlerini korumakta rastladığı sıkıntılar, okul ve hastanelerin bakımsızlığı, yiyecek zehirlenmeleri, erkeklerin sarhoşluğu, rüşvet bu ülkelerde dramatik biçimde açığa çıkmıştır.

Açıkça ifade etmek gerekirse İngiltere'nin yaşam düzeyi Rusya'ya göre daha yüksektir ve sanayi devriminin üzerinden iki yüz yıl geçtikten sonra bunda yadırganacak bir durum yoktur. Ancak kadının konumu üzerine yorumda bulunmak istersek iki ülkede bu sorunu tam olarak çözmüş sayılamaz.

Rusya'da kadının konumu üzerine devrimin ilk zamanlarında ilerici atımlar atılmakla birlikte daha sonra bu atılımlardan geri adım atıldı. Örneğin; özellikle Almanya'da devrim başarıya ulaşıyadı, bu çaba da başarılı sonuçlanabilirdi. Ama başka devrim görülmedi ve geri Rusya, savaşın ve iç savaşın getirdiği yıkımla tecrit konumuna düşmüştü. Kadın haklarının iyileştirilmesi meselesi Stalin ile birlikte geri plana itildi. Devrimin bütün kazanımlar yok edildi. Kadın sorununun tartışılması bile

⁵ Karl Marx, *Das Capital*, çev. Alaaddin Bilgi, Ankara: Sol yayınları, 1977, 652.

yasak hale getirildi. Aslında Stalin'in bütün yaptırımları sosyalizmin rafa kaldırılmasını ifade ediyordu. 1920'lerin sonunda tek otorite olarak kalan Stalin birikim uğruna birikim, üretim uğruna üretim yaparak bir nevi devlet kapitalizminin sınırlarını çizmiştir. Biz buna devrime yönelik bir karşı devrim olarak nitelendirebiliriz. Stalin sonrası iktidara gelen Kruşçev ve Brejnev'de kadın konusunda yüzeysel değişiklikler yapmasına karşın sistemin kendisi hiçbir şekilde değişikliğe uğramadı.

Ancak Rusya bugün görüldüğü üzere hiçbir açıdan değiştirilemez bir yapı değildir. Glasnost pek çok kapı açmıştır ve bugün modern Rusya'nın temelleri atılmıştır. Putin ile birlikte Rusya kendini toparlamasına karşın kadın hakları yönünde ciddi bir çalışma yapmış değildir. Ancak gelir itibarıyla Rus kadını Sovyetlerin son yıllarına göre daha iyi durumda olması ile ekonomik bağımsızlığını görece sağlamış durumdadır.

Perestroyka Öncesi Sovyetler Birliği'nde Kadınlar ve Çalışma Şartları (1917-1985)

1980'lerin sonunda Sovyetler'de işçi sınıfının %51'i kadınlardan oluşuyordu. Çocuk yetiştirmek için iş dışında kalan zaman ortalama 3,6 yıldır. Bu dönemde hemen herkes ortalama tam gün haftada 41 saat çalışmıştır.

Cinsi iş bölümü Batı'dakine hemen hemen yakındır; yiyecek üretiminin yüzde 93'ü, hemşire ve dadıların yüzde 98'i ve tekstil işçilerinin yüzde 85'i kadındır. Batı'dan ayrılan özellik ise doktorların yüzde 75'i kadındır. Doktorlukta ücret kötü durumdadır.⁶ Resmi anlayışta eşit ücret verilir fakat gerçekte kadınların kazandıkları erkeklerin ortalama yüzde 75'i kadardır. Bu oranlar İngiltere'dekine benzemektedir. Bu durum kadınları yelpazenin en alt kısmına yerleştirmiştir.⁷ Bunun gerçek sebebi kadınların eğitim düzeyinin çok düşük olmasından dolayı değildi. Asıl sebep kadınların daha az beceri isteyen işlerde çalıştırılmasıydı. Bu eğilim, istihdamdaki cinsiyetçi ayrımı ifade etmektedir.⁸

Kadınların çalıştığı pek çok yerde çalışma şartları da kötüdür. Örneğin; tekstil sektöründe çalışan kadınların çalışma şartlarını "*Sotsialisticheskaya Industriya*" da çıkan rapor bu durumu gözler önüne sermektedir:

"Fabrikaların çoğunluğu devrimden önce inşa edilmiş, o zamandan beri hiçbir pratik değişime uğramamıştır. Duş yeri yoktur, az sayıdaki tuvaletlerin önünde görülen

⁶ Alena Heitlinger, *Women and State Socialism*, Londra: Brighton Edit, 1979, s.-99.

⁷ Pravda, 02.07.1988.

⁸ BBC, 09.07.1988.

kuyruklar hiç eksilmez. Makineler o kadar çok gürültü çıkarmaktadır ki, yasal üst sınırları onlarca kez aşar. Kadınların yüzde 80'ini etkileyen kronik işitme bozuklukları gibi meslek hastalıkları buradan kaynaklanır.”⁹

Kadınlar, tedavi olmak için fabrika kliniklerine gidemezler çünkü oradaki doktorlar iş şartlarının temiz olduğu yönünde rapor yazma emri almışlardır. Dolayısıyla amirler işçilere doktora giderseniz sağlığınızın diğer kısmını da kaybedersiniz diye telkin etmekteydiler. Bu rapor kadınların iş hayatında ne durumda olduğu konusunda bizlere yeterli bilgi vermemektedir.¹⁰

Bu durumun sonuçlarından birisi kadınların doğumda büyük zorluklar çektiği ve bebek ölümlerinin iki katı fazla olduğunu göstermektedir. Sendikalar doğum yapacak kadınların zorunlu vardiyalarının azaltılması yönünde istekte bulunsa da idare bu isteği kabul etmemiştir. Ayrıca kadınlar, iş hayatında çalıştıkları yerlerdeki makinelerin kadın bedenine uygun imal edilmediği için büyük zorluklar çekmiştir. Makineler genelde erkek bedenine uygun şekilde imal edilmiştir. Kadınlar kimi zaman çalışırken makinelerin üzerinde durmak zorunda kalmıştır.¹¹

Kötü koşullarda çalışmayı kabul etmeyen kişiler genelde yokluğa mahkum bırakılmaktaydı. Kimisi yatakhanelerde kimi yurtlarda kalmaya zorlanmıştır. İstenmeyen alanlardaki emek darlığını kapatmak amacıyla “*limitchiki*” denen kişiler toplanmıştır.¹²(Bu durum 1960 ve 1970’lerde İngiltere’de görülmüştür. Emek darlığı çekilen alanlarda siyahiler çalıştırılmıştır.)

Sovyet Kadınları Komitesi Başkanı Z. P. Puhova şunları iddia ediyordu:

“Çok gürültülü ve elverişsiz sıcaklardaki dumanlı, tozlu atölyelerde olduğu gibi çalışma ilke ve kurallarına uygun olmayan koşullarda çalışan kadınların sayısı hemen hemen 3.5 milyona varmaktadır. Kırsal bölgelerdeki kadınlar izin ya da tatil nedir bilmeden, en temel sosyal ve günlük konfordan yoksun olarak ve uygun tıbbi yardım görmeden, gün ağırırken başlayıp akşamın karanlığına dek çalıştıkları için erkenden yaşlanmaktalar. Bunlar üzüntü ve dehşet verici olgulardır.”¹³

Buna benzer olguları Sovyet Kadınları Komitesi’nin önceki başkanı V.V. Tereşkova, Ocak 1987’de rapor sunarak sorunları sıralamıştır. Tereşkova’nın raporu

⁹BBC, 09.07.1988.

¹⁰The Guardian, 23.01.1988.

¹¹TheGuardian, 23.01.1988.

¹²Ogonyok, 04.10. 19987.

¹³Pravda, 02.07.1988. BBC, 09.10.1988.

kadınların kereste, kağıt hamuru ve cam sanayileri gibi ağır işlerin yüzde 30-50'sini yaptıklarını gösteriyordu.¹⁴

Sendikalar özellikle 19. Yüzyılda işverenlere karşı kendi haklarını güvence altına almak için büyük mücadeleler vermesine karşın, Sovyetler bu mücadeleleri ters yüz etmiş ve bir nevi devlet kapitalizmi ortaya çıkarmıştır. Rusya'da her zaman işçiyi koruyucu yasalar olmasına rağmen bunları uygulayacak devlet aygıtı hiçbir zaman vaki olmamıştır.¹⁵ Rusya'daki sendikaların ilgilendiği konu kadın haklarından ziyade o zamanki Beş Yıllık Plan'ı yerine getirmektir.

Kadınlar Beş Yıllık Planı başarıya ulaştırmak için günlük 12 saat çalışmaktaydı. Gündüz ve gece vardiyalarında çalışmak için ise sadece yarım saatlik vakitleri vardı. Eğer bunu başaramazlarsa gerekli vakte kadar çalışmak zorundaydılar.¹⁶ Kadınlar, ağır fiziksel işlerde çalışırken bu bölümlerde çalışan 4 milyon kadın işçi vardı.¹⁷

Kadınlar için en zorlu şey gece vardiyalarında çalışmaktır. Genelde vasıfsız kadın işçilerden seçilen bu bölümde kadınlar hem ev işlerinde hem de dışarıda işlerini yerine getirmeye çalışmaktaydılar. Gece 2-3 saat uykuya kalıyorlardı. Sovyet kadınları bu gibi sebeplerden dolayı vaktinden önce yaşıyorlardı. Bir de bunlara fazla mesai gelince kadınların işleri daha da zorlaşmaktaydı. Bu durumlara ilaveten çocukların gidebilecekleri anaokul ve kreşlerin sayısının da az olması aileleri zor duruma sokmaktaydı. Çocuklu kadınlara nispeten ayrıcalıklı davranılmaktaydı. Rusya'nın Avrupa kısmında kalan yerlerde doğum oranlarının azalması Sovyet yönetimini dikkatini başka yere çekmesine sebep oldu. Çocuklu kadınlar ağır işlerde çalıştırılmaması çocuklu kadınlara tanınan ayrıcalıklardan biriydi. Ancak işverenler genelde çocuklu kadınlardan ziyade erkekleri tercih etmekteydi. Yine kadınlar düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda bırakılıyordu. Ülkenin her yerinden haksız yere işinden atılan kadınlar Moskova'ya akın etmiştir.¹⁸ Ayrıca pek çok kadın hafif işlere yönlendirilmemesinden ve kiralık yer bulamamaktan dolayı Sovyet Kadınları Komitesi'ne başvurmuştur.¹⁹

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Sovyetlerde de kadınlar yüksek makamlara gelemiyordu. Örneğin; Sovyetlerde öğretmenlerin yüzde yetmişi kadındı

¹⁴Izvestia, 01.02.1987.

¹⁵Izvestia, 01.02.1987.

¹⁶ Tatyana Mamonova, *Women and Russia: First Feminist Samizdat*, London: Sheba Feminist Publishers, 1980, 5-7.

¹⁷ BBC, 09.07.1988.

¹⁸BBC, 09.07.1988.

¹⁹BBC, 10.08.1989.

fakat yüzde yirmi beşi müdüdü. Kadınlar gazetecilikte yüksek beceri isteyen rekabet sınavlarına alınmamıştır.²⁰Rusya’da Ekim Devrimi gerçekleştiğinde Bolşeviklerin ilk yapmak istediği şey kadının feodal yapıdaki ailelerde kadının konumunu değiştirmektir. Ancak işçi sınıfı hareketinden başka herhangi bir kadın hareketinin olmayışı kadın haklarının geliştirilmesine engel teşkil ediyordu.Genç işçi devleti ilk yazılı anayasasında kadına ilişkin yasalar içeriyordu. 1917 ve 1918 yıllarında kadınlarla pek çok karar alınmıştı fakat Sovyetler bunları uygulayabilecek pratik yeterlilikten yoksundu. Rusya’da sadece Ortodoks evlilikler geçerli iken bir kararla artık medeni kanunun yanında bir de Sovyetlere özel medeni kanun oluşturulmuştur.17 Ekim 1918 yılında çıkarılan bir yasa ile kadın erkek eşitliği sağlanmak istenmiştir. Evlilik basit bir kayıt işlemine tabi tutulmuştur. Eşler isterlerse soyadlarını koruyabiliyordu. Eşler karşılıklı ayrılmak isterlerse mahkeme kararı olmaksızın boşanabiliyordu eğer tek taraflı bir istek varsa mahkeme kararıyla bu sorun hallediliyordu. Çocuklar ister evlilik dışı ister evlilik içi olsun eşit haklara sahipti.Aynı yasanın 140 ve 144. Maddesine göre evlilik dışında doğum yapan kadın gerekli yerlere başvurarak resmen kaydına geçirebiliyordu. Aynı hak resmi evli olduğu babadan farklı bir kocadan çocuk yaparsa da geçerliydi. Eğer baba bu duruma itiraz ederse kadının başka erkekten çocuk sahibi olduğunu kanıtlarsa çocuğun sorumluluğu paylaşabiliyordu. 1920’de kürtaj yasallaştırılmıştır. Böylece kadın kendi bedeninde söz söyleme hakkı elde ediyordu. Aynı dönemde eşcinsellik de yasallaştırılmıştır.Devrimi izleyen yıllarda kadınlara istihdam oluşturmak için kantinler, yatakhaneler ve çamaşırhaneler açılmıştır fakat bu faaliyetler yetersiz kalmıştır. Bütün bu çabalar kalabalık ve toplumsal anlayış bakımından muhafazakar bir toplumda başarılı olamamıştır. Ayrıca yapılan bu çabalarda yine faydalanan erkekler oluyor ve bu istihdam alanlarında kadınlardan çok erkekler faydalanıyordu. Kadınlar kendi ezilmişlik konumlarını ileriye götürmek konusunda başarısız olmuştur.Sovyetler değer yargılarının toplumsallaşması konusunda sancılı bir dönem yaşanmıştır. 1926’da yeni bir aile yasası çıkarılmıştır. Yeni yasa ile daha önce boşanmada tek tarafın rızası ile kararı mahkeme verirken bu değişmiş ve yerine tek tarafın rızasının yettiği bir anlayış gelmiştir.

1926’dan sonra görülen ekonomik travmayla iktidar emeğin etkin kullanılabilmesi için kadın emeğini sömürmüştür. Yapılan ilk iş çamaşırhanelerin ve aşevlerinin kapatılması olmuştur. Burada amaç tasarruf sağlayabilmektir. Tasarruf için yapılan ikinci iş ise kocası çalışan kadınların işten kovulması olmuştur. Tabi bu duruma

²⁰Moskow News Weekly, 09.12.1988.

bir de ideolojik kılıf uydurulmuştur. 17. Kongrede Stalin kadının ilk işinin annelik olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Haziran 1936’da kürtaj yasaklanmıştır. Böylece kadınlar kendi bedeninde söz sahibi olmayı kaybetmiş oldu. O dönemde yeniden yapılandırılan anayasada “Sovyetik aile” tanımı yapılmıştır. Yeni anayasa ile devlet aileyi korumayı üzerine almıştır. Aileye yapılan bir saldırı devlete yapılmış bir hakaret olarak kabul ediliyordu. Törenle evlenme yeniden başgösterdi. Ayrıca Sovyet toplumunda fuhuş da yaygındı. Devlet elinden geldiğince fuhuşu bitirmeye çalışmıştır. Bu rüzgarın getirilerinden biri de kadının nafaka alabilmesiydi. Anayasada yapılan değişikliklerle kadın değerli bir varlık olarak gösteriliyordu.1944’de yani savaş yıllarında kadının toplumsal konumu sarsıntıya uğramıştır. Kadının boşanması hemen hemen imkansız hale getirilmişti. Mahkemeler boşanmak isteyen çiftleri ikna etmeye çalışıyordu. Çiftler ayrılma kararında diretirse karar üst mahkemelere gidiyordu. Sovyetlerde komünist ahlaktan bahsedenerler, cinsel özgürlüğü, kürtajı ahlaksızlık olarak nitelendiriyordu. Bu tarz şeylerden kendini uzak tutan kadınlar, üstün analık madalyası alıyordu. Kruşçev’le birlikte başlayan destalinizasyon politikası kadınlara da fayda sağlamıştır. 20 yıl sonra ilk kez kürtaj serbest bırakılmıştır. 23 Kasım 1955’te çıkarılan kanunla kadın belli başlı haklar elde etse de kadınların toplumsal konumunda fazla bir iyileşme olmamıştır. Örneğin; kürtaj sağlık koşullarının iyi olmadığı yerlerde yapılıyordu. Sovyet kadının gerçeği, hem işte hem de evde çalışmaktı. Ancak kadının çalıştığı sektörler genelde erkeklerin tercih etmediği alanlardı. Kadınlar öğretmenlik, hemşirelik ve ticaret sektöründe çalışıyordu. Kadınlar partide veya üst düzey mesleklerde kendilerine yer edinemiyordu. Hamile kadınlar 1959 yılında yürürlüğe giren bir kanunla izinli olduğu günlerde ücretleri ortalama ücrete göre hesaplanıyordu. Bu kanun içerik olarak seksist bir yapıya sahipti.

1934 yılında çıkarılan kanunla kadınlar hem anne hem de işçi vasfında görülüyordu ve bu konuda devlet kadınlara her türlü desteği veriyordu. Kadınlar hem işini hem de ev işlerini yürütmek için part time işlerde çalışması öngörülüyordu. Erkeklerle tanına ayrıcalıklar ise daha fazlaydı.²¹Kısaca ifade etmek gerekirse kadınlar kendilerinin öngörmediği bir rejimin devamı ve taşıyıcısı olarak oldukça fazla sorumluluk taşımaktaydı. Oysa Ekim Devrimi kadınlara maddi ve manevi her türlü imkanı sunmuştur, fakat daha sonra gelen bürokratlar kadının şahsiyetini elinden almıştır. Ama şunu ifade etmek gerekirse Sovyet kadınları o dönemdeki pek çok

²¹ Chanie Rosenberg, *Kadınlar ve Perestroyka*, İstanbul: Pencere Yayınları, 1990, 13.

kapitalist ülkenin kadınlara göre durumu daha iyiydi. Sovyet iktidarı, yeni bir toplumun temellerini kurarken önünde, yüzlerce yıldır toplumda geri bırakılmış olan kadının erkeklerle eşit bireyler haline gelmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gibi çok büyük bir görev de duruyordu. Sovyet Devrimi'nden sonra toplumsal, hukuksal ve ekonomik anlamda kadınların erkeklerle eşit bireyler haline gelebilmesi için yasalar çıkartılarak bu yasaların hayata geçmesi için çalışmalar yapıldı. Sovyet iktidarı, daha devrimin ilk haftasında çıkardığı yasalarla kadın emeğinin korunması, anne ve çocuğunun korunması, çocuk bakımı ve ev içi faaliyetlerin toplumsallaştırılması ile ilgili yasalar çıkardı. Partinin kadın kolları bu görevi asli olarak üstlendi ve köy köy, fabrika fabrika, mahalle mahalle bu yasaların hayata geçmesi için faaliyet yürüttü. Rusya'da toplumun yüzde 80'i okuma yazma bilmiyordu ve kadınlar bu yüzdenin içerisinde büyük bir payı oluşturuyordu. Okuryazar kadın oranının artırılması ve kadının kültürel düzeyinin geliştirilmesi için okullar ve kurslar açıldı. Kadınların bu okullara katılabilmesi için özel yasalar çıkartıldı, mesaieleri kısaltıldı, çocuklarına bakım hizmeti verildi. Kadınlar bu eğitimlerde sadece okuma yazmayı öğrenmiyor, aynı zamanda meslek de ediniyorlardı. Bu aynı zamanda kadının ekonomik bağımsızlığını elde etmesi demektir ve bu planlama neticesinde 1930'lu yılların sonlarına doğru okuryazar kadın sayısı çok büyük bir artış göstermişti.²²Yine devrimden sonra kadınların çalışma koşulları değiştirilmeye çalışılmıştır. Kadınların ücretli doğum izinleri 112 güne çıkarıldı. Her 3 saatte bir hamile kadınların çocuklarını emzirmesine izin verilmiştir. Kadınlar ve çocuklar hastalandığında ücretsiz olarak sağlık hizmetlerinden faydalanabiliyordu. Rusya'da en büyük sorunlardan birisi de çocuk ve kadın ölümleriydi. Hastanelerin genelde şehir merkezinde olmasından dolayı kadınlar evlerde doğum yapıyordu. Mevcut iktidar bunun önüne geçebilmek için bilinçlendirme eğitimleri verdi. Kadınların sağlığına zarar verecek maden ocakları ve kömür ocaklarında çalışması yasaklandı. Gece vardiyaları kadınlar için yasaklandı. Böylece bu ölümler azaltılmış oldu. Sovyetlerle ilgili araştırmaları olan Olcay Geridönmez'e göre; *"Ekim Devrimi'nin ve sosyalizmin inşasının kadınlar açısından olağanüstü önemi, sadece Çarlık Rusya'sında her türlü haktan yoksun olan kadınlara tam eşitlik sağlayan hakların verilmiş olmasında yatmıyor. Onun büyüklüğü dünya tarihinde ilk kez, büyük çoğunluğun okuma-yazma dahi bilmediği bir ülkede, en geniş işçi ve köylü kadın*

²² Sovyetler Birliği'nde kadın hangi konumdaydı? Okuma yazarlık noktasında kadının yeri neredeydi? <https://www.evrensel.net/haber/339194/sovyetler-birliginde-kadinlarin-yasami-nasildi> (23.09.2018).

kitlelerini aktif bir şekilde toplumsal ve siyasal yaşama, devletin yönetimine çekebilmiş olmasında yatıyor.”²³

Sovyetlerde ilk dönemlerde ekonomi ve kültürün yükselişine paralel olarak kadınların konumunda da yükseliş görülmüştür. Kadınların toplumdaki rolü yadsınamaz biçimde vazgeçilmez olmuştur. Çarlık Rusyası’nda kadının konumu ile Sovyetlerdeki kadını kıyasladığımızda bu sonuca kolaylıkla ulaşabiliriz.

Çarlık Rusya’sında kadınların yüzde 85’i okuma yazma bilmiyordu. Çarlık tarafından ezilen toplumlarda bu oran yüzde 99’u buluyordu. Çarlık Rusya’sı kadını ezilen durumunda bırakmak için elinden geleni yapıyordu. Yasalara baktığımızda kadın, tamamen babanın vesayeti altındaydı.²⁴ Kadının emeğini koruyan hiçbir yasal düzenleme yoktu. Ne kadın emeği ne de çocukları için hiçbir yasal düzenleme yoktu. Kadınlar için geçerli 11 saatlik çalışma büyük mücadeleler ile kazanılmıştı. Kadınların yüksek öğrenim görmesi çok sonraları olmuştur. Ünlü Rus matematikçisi SofiaKovalevskaya, Fransa’da eğitim görmek zorunda kaldı ve Stockholm’de profesörlüğe gelebildi. Ancak ne kadar becerikli olsa da kendisine Rusya’da önemli bir makam verilmemiştir. Zihinsel mesleklerin neredeyse tamamı kadınlara kapalıydı; kadınların bu alanda sahip olabildikleri tek meslek öğretmenlikti; o da sadece bekar kaldıkları sürece.

Zetkin Milodiva Sovyetlerin kadınlara verdiği önem konusunda şu açıklamaları yapmıştır: *“Sovyetler Birliği Yüksek Kurulu’nda 277 kadın temsilci bulunmaktadır ve dolayısıyla toplam bin yedi yüz kadının bulunduğu Sovyet cumhuriyetlerinin yüksek kurullarının yönetimlerinde de o oranda söz sahibidirler. 27 bin kadın, yerel Sovyetlerin başkanı ya da başkan yardımcısı pozisyonundadır, yani yerel yönetimlerde ve kent yönetimlerinde bulunuyorlar. Yaklaşık 15 bin kadın kolektif üretim işletmelerinde başkanlık yapıyor, ilçe yönetimlerinde aza ve oy hakkıyla seçilmiş kadın temsilcilerinin sayısı yaklaşık 500 bini buluyor.” (İdari kuruluşlarda çalışan kadınlar bu sayıya dahil değildir.)²⁵*

Sovyetlerde kadınlar eşit işe eşit ücret almaktaydı. Aile içinde kadın ve erkek ilişkileri yasalarla eşit konuma getirilmişti.

²³Sovyetler Birliği’nde devrim dönemi kadının konumu konusunda ne gibi ilerlemeler kaydedildi? [https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/ekim-devrimi-ve-kadınlar-1\(23.09.2018\)](https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/ekim-devrimi-ve-kadınlar-1(23.09.2018)).

²⁴ Kadının devrim sonrası konumu neydi? [https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/27-sayi-188/222-sovyetler-birliinde-kadın-kurtuluu\(23.09.2018\)](https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/27-sayi-188/222-sovyetler-birliinde-kadın-kurtuluu(23.09.2018)).

²⁵ Rosenberg, *Kadınlar ve Perestroyka*, 19.

Zetkin şu örnekle kadının Sovyetlerdeki konumuna atıfta bulunmuştur: “Lenin’in eşi Nadejda Kontantinova Krupskaya’yı (1869-1839) anımsatmakla yetiniyoruz. Krupskaya, faaliyeti ve mücadelesinde Lenin’in en sadık, vazgeçilmez yoldaşydı ve devrimden önceki yıllarda sekreteriydi. Lenin’in, devasa Rusya’nın, tamamıyla devrimin hizmetinde yürüttüğü ve çoğu zaman illegal koşullar altında gerçekleşmesi gereken muazzam mektup yazışmalarını yönetti ve onun bilimsel çalışmalarını da kolaylaştırdı. Lenin’in yazılarının illegalitenin en ağır koşullarından, Sibirya sürgünlüğünden ve mülteciliğinden geçip, neredeyse eksiksiz olarak bugüne taşınabilmiş olması, Krupskaya’nın sayesinde olmuştur. Devrimin zaferinden sonra, Nadejda Krupskaya, Sovyetler Birliği’nin örnek eğitim sisteminin inşasında çalıştı ve halkın bilinçlendirilmesi bakanlığının lider kadrolarından biriydi.”²⁶ Krupskaya’nın Kremlin’de “Lenin’in karısı” rolünü oynadığını söylemek, yalnız bir saçmalık değil, aynı zamanda da bir iftira olur. O, kocasıyla birlikte çalıştı ve onun dertlerini bölüştü. Bütün yaşamı boyunca ona özen gösterdi, yeraltı çalışmasının zor koşullarına ve her tür eziyete onunla birlikte göğüs gerdi.Devrimin ilk yıllarında Sovyet liderleri kadının konumuna önemli ölçüde değer vermiştir. Lenin “kadın olmadan sosyalizm olmaz” demiştir. ²⁷Sovyet ziraatının kooperatifleşmesinde kadın büyük katkıları olmuştur. Stalin’de bildirimlerinde kadınları yüceltmıştır. Sovyet rejiminde annelikte toplumsal bir vazife olarak görülüyordu. Kadınlar büyük oranda Çarlık rejimine göre dönüşüm yaşamıştır. Şahsiyet tanınan bir varlık haline gelmiştir. Sovyet kadını deneyimi pek çok ülkeye örnek teşkil etmiştir. Bu deneyimle kadının erkekten daha az yetenekli olmadığını kanıtlamıştır. Ayrıca kadına yasal kürtaj hakkını veren ilk ülke Sovyetler olmuştur. Kadınların çocuklarını emzirme oranı bütün kötü koşullara rağmen yüzde %75’ti. Aşılama ücretsiz ve zorunlu bir hizmetti. Çocuk sağlığında zorunlu aşılama, bebeği emzirme, sağlık ocaklarının kurulması, her yerde en az 1-2 doktorun bulunması kadının yükünü hafifleten uygulamalardı. Çocukların ve yaşlıların bakımı devlet tarafından ücretsiz karşılanıyordu. 1918’de hazırlanan yasanın 64. Maddesinde kadının üretime katılmasından bahsediyordu. Böylece kadın sadece çocuk bakmakla sorumlu bir varlık olmaktan çıkarılıyordu. ²⁸

²⁶Krupskaya’nın devrime faydaları üzerine
http://kutuphane.halkcephesi.net/Clara%20Zetkin/Klara_zetkin.htm (05.10.2019).

²⁷Kadınların devrimdeki rolleri ile ilgili <https://noktahaberyorum.com/kadin-devrim-ve-sosyalizm.html#.XZgl4VUzbIU> (05.10.2019).

²⁸ Rosenberg, *Kadınlar ve Perestroyka*, 88.

Perestroyka Sonrası Sovyetler Birliği'nde Kadınlar ve Çalışma Şartları (1985-1991)

Gorbaçov iktidara geldikten sonra muhafazakar bürokrasinin egemenliğini gevşetmeye çalışmıştır. Bürokrasinin otoritesi zayıflatılacaksa, öteki ideolojik kurumlar kuvvetlendirilmeliydi. Kadınların yaşamlarını etkileyen iki unsur vardı. “Aile ve din”1987’de yayımlanan Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünüş” adlı kitabında Gorbaçov, aileyle ilgili geleneksel bütün burjuva değerleri ve kadının onun içindeki yerini vurgulayarak, yol göstermiştir.²⁹

“Kadınlar evdeki günlük görevlerini (ev işi, çocukların büyütilmesi ve iyi bir aile atmosferinin yaratılması) yerine getirmeye yeter zaman bulamıyorlar artık. Problemlerimizin pek çoğunun (çocukların ve genç insanların davranışlarında, ahlakımızda, kültürde ve üretimde karşılaştığımız problemler) bir ölçüde aile bağlarının zayıflamasından ve aile sorumlulukları karşısında gevşek tutumlardan kaynaklandığını keşfettik... Basında, kamu kuruluşlarında, işte ve evde sıcak tartışmalara giriyoruz. Amaç, kadınların salt kadınca misyonlarına dönmelerini olanaklı kılmak için neler yapmamız gerektiği sorununu ortaya koymak.”

Basında ve televizyonda kadınların işte ve evde çok çalışmaları nedeniyle “karakteristik özellikleri”ni yitirdikleri kanısı gittikçe kuvvetlenmişti. Dolayısıyla aile içinde sürtüşmelerin ve boşanmaların arttığı söylenmekteydi. Çocuk denecek yaşta gençlerin alkolik olması, psikolojik rahatsızlıklarının ortaya çıkması aileye verilen önemin yetersizliğinden kaynaklandığı sık dile getirilir oldu. Estonya Halk Cephesi 1988 ulusal kabarıışı sırasında aileyi idealleştirmekte, program taslağında bunu şöyle dile getirmiştir:³⁰ *“Ailenin konumu bir kez daha saygı beslenecek bir düzeye yükseltilmeli ve toplumdaki öteki belli başlı kurumlara eşit bir varlık olarak tanınmalıdır.”*

Kadınların evdeki yerlerine yapılan bu vurgu aslında perestroyka sonrası Rus ekonomisinin gereksinimini ifade ediyordu. Ülkede 10 milyon işçinin işten çıkarılması bekleniyordu ve doğal olarak bu hamleyi meşrulaştırmak için ilk iş kadınların evlerine geri dönmelerini sağlamaktan geçiyordu. Aynı zamanda Rus hükümeti Müslümanlarda

²⁹ Mihail Gorbaçov, *Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünüş*, çev.Kasım Yargıcı, Ankara: Güneş Yayınevi, 1988, 22.

³⁰ BBC, 10.09.1988.

görülen nüfus artışını durdurmak için kadınların eve dönmelerini sağlamaya çalışıyordu. Soruna en dolaysız yaklaşım doğum iznini uzatmak oldu. Bu politika kısmen başarılı oldu ve doğum artışları yaşandı.³¹ Gorbaçov Sibiry'a'daki gezisi sırasında bir kadınla şu konuşmayı yapmıştır.³² Gorbaçov: Sadece kendimizi değil, çocukları da düşünüyoruz, onlar nasıl olacak...

Kadın: İnsanlar bir ana okulunda yer bulmak için on yıl beklemek zorunda kalıyor. Ana okulunda boş bir yer bulunduğu bildirildiğinde, benim oğlum okul eğitimine başlamıştı bile!

Gorbaçov: Evet, bunun utanç verici olduğunu söyleyebilirim.

Kadın: Kimin utancı? Bizim utancımız değil, öncü yoldaşlarımızın utancı.

Temmuz 1989'da maden işçileri kadınların çalışma şartlarının düzeltilmesi için greve gitti. Ücretlerine yüzde 60 zam isterken aynı zamanda ek 6 günlük izin ile birlikte doğum izni istiyorlardı. Perestroyka ile birlikte kadınlar iş güvenliğini kısmen kaybetti. Personel kısıtlamasına gidildiğinde ilk yol verilenler kadınlar olmuştur. Perestroyka'nın gelişinden beri, ağır makine imalatıyla ilgili kimi bakanlıklar kadınları gece işinden çekmekte; ancak tamamlanması elli yılı aşacak bir hızla.³³ Geleneksel kültürün etkisi altında olan Doğu cumhuriyetlerinde (Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan) kadınların toplumsal konumlarını belirleyen, şariat kanunları ve yörelere göre değişen feodal geleneklerdi. Büyük bölümünde sanayinin çok az gelişmiş olduğu bu bölgelerde kadın emeği doğrudan toplumsal üretime hemen hiç girmemişti. Sovyet iktidarının kadınlara hak eşitliğini sağlayan kararlamaları, Doğu cumhuriyetlerinde de özerk Sovyet iktidarlarının kurulmasıyla birlikte geçerliydi. Ne var ki kararlamaların ilanı, başlangıçta, Doğunun emekçi kadınlarının yaşamlarına hemen hiçbir değişiklik getirmede. Onlar, din, adet ve geleneklerle belirlenen yaşamlarını sürdürmeye devam etti. Ne devrimin kendilerine sağladığı hakları biliyorlardı, ne bunları kullanabilecek durumdaydılar. Sovyet iktidarının kadınlara tanıdığı hakları tanımaları ve kullanmaları tamamen Komünist Partisi'nin ve onun kadın kollarının muazzam çabalarıyla belirlenen bir mücadele sürecinin ürünü olmuştur. RKP(B) bütün ulusların ve azınlıkların ve ezilen cinsin hak eşitliğini sağlamak ve bu

³¹ Rosenberg, *Kadınlar ve Perestroyka*, 133.

³² Moskova İç Haberler Servisi, 14.09.1988.

³³ BBC, 09.07.1988.

hak eşitliğinin gerçek eşitliğe dönüşmesi için iktisadi ve kültürel inşa programını uygulamaya koymak gibi iki büyük görevle karşı karşıyaydı. Doğu cumhuriyetlerinde komünist partisinin kadın çalışmasında dayanacağı kadın kadroları yoktu. Devrimden hemen sonraki yıllarda, daha iç savaş döneminde Rus ve diğer uluslardan komünist kadınlar, kadın çalışmasını örgütlemek üzere bu bölgelere gitti. Komünist partisi, ilk planda ve öncelikle Doğuda komünist bir kadın hareketinin çekirdeğini oluşturma faaliyeti üzerinde yoğunlaştı.³⁴ Perestroyka öncesi ve sonrasında yapılan çalışmalar Doğu cumhuriyetlerindeki kadınların konumunda herhangi bir değişikliğe neden olamadı. Zira Sovyet bürokratik eliti genelde kendi etnik sınırları içinde bir değişime gitmeyi uygun gördü. Doğu cumhuriyetleri onlar için bir nevi üvey evlattı. Sovyetler Birliği, kendilerine yakın gördüğü etnik halklarda bile sömürüyü ortadan kaldıramamışken, Doğu halklarına ne kadar yardımcı olabilirdi bu da ironik bir meseledir.

³⁴Sovyetler Birliği Türk halklarında kadının konumu, <https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/ekim-devrimi-ve-kadınlar-2> (26.09.2019).

Sonuç

Yugoslavya ve Bulgaristan gibi yeni demokrasileri bir yana ayırırsak şunu ifade etmekte fayda vardır: Kadınlar Avrupa ülkelerinde ve Birleşik Devletlerde toplam nüfusun yarısını oluştursa da tam bir eşitliği ve demokrasilerde olması gereken bilinçliliği sağlamış değildir. Birleşik Devletler’de yasalar önünde kadın-erkek eşit olsa da Amerikan Kongresi’nde (ikinci kamara) kadınların üye sayısı sadece yedi, Senato’da ise yalnızca dördtür. Diğer taraftan ABD’nin birçok eyaletinde, aileler içinde kadınlar için hak eşitsizliği hüküm sürmektedir. Sekiz Amerikan eyaletinde, ailenin maddi varlıkları için erkeğin egemenliği mevcuttur ve diğer altı eyaletinde, kadın, kendi geliri üzerinde bile bağımsızlığını elde edememiştir. Ücret adaletine baktığımızda ise bütün kapitalist ülkelerde, eşit iş söz konusu olsa bile kadınlar düşük ücretler almaktadır. Birleşik Devletler’de hammadde işleme sanayiinde, kadınlar erkeklerin gelirinin yaklaşık yüzde 60’ını alabilmektedir. İngiliz makine ve gemi inşaat sanayinde, kadınların ücretleri, erkeklerin ücretlerinin yüzde 53’ü kadardır; neredeyse yarı yarıya. Kendisini sol olarak nitelendiren İngiltere’de bile eşit işe eşit ücret verilmemekte ve kadınlar büyük oranda düşük ücretlerle hayatlarını devam ettirmektedir. Annelik kurumu güvence altında değildir. Gebelik sırasında kadınların işten atılması Amerika ve İngiltere’de yaygın bir faaliyettir. Yukarıda bahsettiğimiz durum kapitalizmin geliştiği Almanya’da da geçerlidir. Almanya’da üst düzey konumlarda seksist bir yaklaşım söz konusudur. Seksist yaklaşıma örnek olarak “Münih Reich-demiryolları müdürlüğü bülteninde” şu satırları okumak mümkündür: “*Kadınların devirlerinin geçtiğini artık kavramaları gerek ve bundan böyle kendilerine erkeklerin yedekleri olarak ihtiyaç bulunmamaktadır.*” Konumuz olan Sovyetlerde kadınların konumu için kapitalist dünyada kadınların durumunu kıyasladığımız zaman ülke kadınlarının önemli kazanımlar elde ettiğini fakat bütün dünyada olduğu gibi benzer sorunların yaşandığını görmekteyiz. Zira geri kalmış ve feodal özelliklerini halen koruyan bir ülkede bazı değişimleri yapmak da kolay bir iş değildir. Buna rağmen dönemin koşullarında ilerici diyebileceğimiz atılımları küçük görmek anakronik bir hata olabileceğini ifade edebiliriz. Kadınların iş hayatına atılmaları, kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olabilmeleri, partide temsil edilebilmeleri gibi kazanımlar ilerici diyebileceğimiz kazanımlarıdır.

Kaynaklar

BUCKLEY, M. "Soviet Interpretations of the Woman Question" ed: B. Holland, *Soviet Sisterhood*, Londra: University of Warnick, 1985.

GORBAÇOV, M., *Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünüş*, çev. Kasım Yargıcı, Ankara: Güneş Yayınevi, 1988.

HEİTLİNGER, A., *Women and State Socialism*, Londra: Brighton Edit, 1979.

MAMONOVA, T. Mamonova, *Women and Russia: First Feminist Samizdat*, London: Sheba Feminist Publishers, 1980.

MARX, K., *Das Capital*, çev. Alaaddin Bilgin, Ankara: Sol yayınları, 1977.

MARX, K., *Dr. Kugelmann'a Mektup*, çev. Hakkı Gün, Ankara: Nadir Kitap, 1975.

ROSENBERG, C., *Kadınlar ve Perestroyka*, İstanbul: Pencere Yayınları, 1990.

SCHOTT, H, *Women and Socialism: Experiences from Eastern Europe*, Londra: Slavic Review, 1976.

TROÇKİ, L. *Women and Family*, New York: University of Pittsburgh, 1984.

Izvestia, 01.02.1987.

The Guardian, 23.01.1988.

Pravda, 02.07.1988.

Pravda, 02.07.1988.

BBC, 09.07.1988.

BBC, 09.07.1988.

BBC, 09.07.1988.

BBC, 09.07.1988.

BBC, 10.09.1988.

Moskova İç Haberler Servisi, 14.09.1988.

BBC, 09.10.1988.

Moskow News Weekly, 09.12.1988.

BBC, 10.08.1989.

Ogonyok, 04.10. 19987.

http://kutuphane.halkcephesi.net/Clara%20Zetkin/Klara_zetkin.htm (05.10.2019).

<https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/ekim-devrimi-ve-kadinlar-2> (26.09.2019).

<https://noktahaberyorum.com/kadin-devrim-ve-sosyalizm.html#.XZgl4VUzbIU>
(05.10.2019).

<https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/27-sayi-188/222-sovyetler-birliinde-kadnn-kurtuluu>
(23.09.2018).

<https://www.cafrande.org/ekim-devrimi-sonrasinda-sovyetler-birliginde-kadinlar-ozden-dilber-1987/> (23.09.2018).

<https://www.evrensel.net/haber/339194/sovyetler-birliginde-kadinlarin-yasami-nasildi>
(23.09.2018).